

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

*Cibus Vitae clarus, condigne Concipi
 Mors. Instum non teris arto hinc.
 Mors, sed sic ille est, quem que sua facula nocuit.
 Huius melius pectus ab ipse suo est.*
 JEAN BRUYN

ԿՈՌՆԵՅ ԼԸ ԲՐԻՒԻՆԻ ԻՆՔՆԱԿԻՄԱՆԿԱՐԸ

**ԿՈՌՆԵՅ ԼԸ ԲՐԻՒԻՆԻ
 «ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆԸ» ՈՐՊԷՍ ՀԱՅ
 ԳԱՂԹՕՋԱԽՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ
 ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՂԲԻՐ**

Է. ԹԱԶԻՐԵԱՆ

Հոլանդացի նկարիչ Կոռնեյ լը Բրիւինը (1652-1726 թթ.)¹ 1677 եւ 1701-1708 թթ. երկու ուղեւորութիւն կատարեց Արեւելք: Առաջին ուղեւորութեան ընթացքում նա անցաւ Փոքր Ասիայով, Կիպրոսով, Սիրիայով, Պաղեստինով մինչեւ Եգիպտոս: Երկրորդ ուղեւորութեան երթուղին Մոսկովեան պետութեան տարածքով անցնում է Կովկասով Պարսկաստան, այնտեղից էլ Հնդկաստան: Մեզ առաւել հետաքրքրող նրա երկրորդ ուղեւորութեան երթուղին անցնում էր Հաագայից դէպի Արխանգելսկ, այնտեղից էլ Մոսկուա: 1703 թ. նա Պետրոս 1-ի հետ ժամանեց Վորոնէժ ծանօթանալու Դոնի նաւաչինական արդիւնաբերութեանը: Նորից վերադառնալով Մոսկուա նա այնուհետեւ Վոլգայով իջաւ հարաւ՝ Սարատով այնտեղից անցաւ Աստրախան-Շամախի-Նիզարաթ-Թավրիզ-Արդեբիլ-Սպահան երթուղով դէպի Հնդկաստան: Նա յետադարձ ճանապարհը եւս անցաւ նոյն երթուղով 1707-1708 թթ. եւ վերադարձաւ Ամստերդամ, ուր 1711 թ. հոլանդերէնով հրատարակեց իր ուղեգրութիւնը, զարդարուած իր կողմից արուած մօտ 300 գծանկարներով (գրաւիւրներով):²

Իր ողջ ճանապարհորդութիւնը Կոռնեյ լը Բրիւինը անցաւ մի քանի

1. Նրա մասին տե՛ս Մ.Ա. Полиевктов. Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу. Тифлис, 1935, с. 83-85.
 2. Կոռնեյ լը Բրիւինի «Ուղեւորութիւնը» վերահրատարակուեց 1714 թ. 1718 թ. (Ամստերդամ) եւ 1725 թ. (Ռուսն, հիմք հատորով) այն երկու անգամ լոյս տեսաւ ֆրանսերէնով, 1820 եւ 1737 թթ.՝ անգլերէնով: Շատ անլի ուշ՝ 1829-1830 թթ. եղաւ նաեւ մասնակի ռուսերէն թարգմանութիւն: Մեմֆ օգտուել ենք հետեւեալ հրատարակութիւնից՝ "Voyages de Corneille Le Brune, par la Moscovie, CB եւ համապատասխան հատորը եւ էջը):

ջուղահայ վաճառականների ուղեկցութեամբ: Եթէ որոշ դէպքերում զբանով է պատճառաբանուած հայերի վերաբերեալ լը Բրիւիւնի տեղեկութիւնների առկայութիւնը, ապա հայ գաղթօջախների վերաբերեալ նրա հիմնական վկայութիւնների համար պարտական ենք առաջին հերթին հեղինակի դիտողականութեանը:

Լը Բրիւիւնը իր ուղեկից ջուղահայ վաճառականներից, որոնց լեզուն իր իսկ հաղորդմամբ, նա «հասկանում էր» (CB, III, 284), յականէ յանուանէ յիշատակում է Հոլանդայից Նոր Զուղայ վերադարձող Յակոբ Դաւիդովին (Jacob Davildof) եւ Պետրոս Արխանգելին (Pierre Archangel):

Ուղեկիցներից առաջինը՝ Յակոբ Դաւիդովը (Яков Давыдов), յայտնի է Մոսկուայի ռուսական Մաքսատնային գրանցման մատեաններից, մի քանի անգամ 1691-1696 թթ. Նոր Զուղայից Աստրախանով-Վոլգայով-Մոսկուա, իսկ այնտեղից Շվեդիա-Հոլանդիա հում մետաքս փոխադրելիս:³

Լը Բրիւիւնի երկրորդ ուղեկիցին՝ Պետրոս Արխանգելին հակուած ենք նոյնացնելու Մոսկուայի Մաքսատնային գրանցման մատեաններից յայտնի մէկ ուրիշ ջուղահայ առեւտրականի՝ Առաքել Պետրովի (Аракеп Петров կամ Ракеп Петров) հետ, որը եւս 1690-ական թթ. Շվեդիա («Свейский рубож») եւ Հոլանդիա հում մետաքս արտահանող յայտնի վաճառականներից էր:² Անհանական չէ նաեւ այն, որ Պետրոս Արխանգելը կարող էր լինել մէկ այլ ջուղահայ վաճառական՝ Աւետիք Պետրովը, կամ Աւետիք Պետրոսովը:³

Լը Բրիւիւնին ուղեկցող այս ջուղահայ վաճառականները, փաստօրէն, օգտուելով ռուսական արքունիքի եւ Նոր Զուղայի առեւտրական ընկերութեան միջեւ 1667 թ. կնքուած (1673 թ. վերահաստատուած) պայմանագրից, որով նրանց Ռուսաստանի վրայով տարանցիկ առեւտրի արտօնութիւններ էր տրուած, հում մետաքսի հերթական քանակութիւնն էին տարել Հոլանդիա եւ Շվեդիա:

Լը Բրիւիւնը իրան էր մեկնում մի խմբի հետ, որը տասնամեակներ շարունակ օգտուելով Ռուսաստանի տարածքով անցնող Վոլգա-Կասպեան տարանցիկ երթուղուց, իւրացրել էր այդ ճանապարհի բոլոր դժուարութիւնները եւ ձեռք էր բերել այն յաղթահարելու որոշակի հմտութիւններ:⁶

3. Армяно-русские отношения в XVІ веке. Сборник Документов под ред. В. Парсамяна. Т. I. Ереван, 1953, с. 209-210, 213, 215, 220. Նման. Н.Г. Кукунова. Очерки по истории русско-иранских торговых отношений в XVII- первой половине XIX века (по материалам русских архивов), Саранск, 1977 Գրքում գտնուում յաւելումը՝ «Հայ առեւտրականների այցելութիւնները ռուսական քաղաքները 1673-1697 թթ.» (էջ 87,99):

4. Армяно-русские отношения, т. I, с. 213, 217, 221, 224.

5. Նոյն տեղում, էջ 237, 238, 240:

6. Բազմաթիւ դէպքեր են յայտնի, երբ եւրոպացի ցանապարհորդները դիմել են հայ վաճառականների միջնորդութեանը՝ իրենց գործերը կարգադրելու եւ ցանապարհային գանազան դժուարութիւններ յաղթահարելու համար: Յիշատակելի է, օրինակ, լը Բրիւիւնից մօտ 30 տարի առաջ Աստրախանից Մոսկուա ուղեւորող կաթոլիկ հայր Ֆիլիպ Աւրիլի դէպքը, որին միայն հայ վաճառականների միջոցով է յաջողում ձեռք բերել ցանապարհը շարունակելու համար անհրաժեշտ համապատասխան ամձագրեր: (Sb'u Philippe Avril. Voyage en divers etats d'Europe et d'Asie. Paris. MDCXCII 1692), p. 114.

ճանապարհորդութեան ընթացքում լը Բրիւիւնը յաճախ օգտուելով հայ վաճառականների հեղինակութիւնից, լեզուների եւ ճանապարհների նրանց իմացութիւնից, անընդհատ շեշտում է իր յարգալից վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ, վերջիններիս անուանելով «իմ հայերը» (CB, III, 284): Տպաւորիչ է յատկապէս լը Բրիւիւնի յուզմունքը եւ վիշտը, երբ Սարատովում հիւանդանում եւ երկու օրից մահանում է Պետրոս Արխանգելը: Նաեւ ողջ անձնակազմը մասնակցում է նրա յուղարկաւորութեանը: Պետրոս Արխանգելի դին Սարատովի բլուրներից մէկի վրայ հողին յանձնելու արարողութիւնը լը Բրիւիւնը հանգամանօրէն նկարագրում է «Հայկական թաղման ծէս» վերնագրի տակ (CB, III, 264-267):

1703 թ. Մայիսի 20-ին լը Բրիւիւնը ուղեկցող խմբի հետ միասին ժամանում է Աստրախան: Իր «Ուղեգրութեան» մէջ նա մանրամասն նկարագրում է քաղաքը, ամրոցը, պարիսպները, շուկաներն ու խանութները:

Եթէ տեղի հայկական համայնքի մասին 17-րդ դ. ճանապարհորդները (Ստրիւիս, Աւրիլ եւ այլն) յիշատակում էին անցողակի, ապա լը Բրիւիւնը անդրադառնում է հայկական թաղամասի տեղադրութեանը, հայերի թուին, նրանց խանութների ու առեւտրական տան գործունէութեանը: Նա խօսում է քաղաքային դարպասներից մէկի մասին «որ կոչում են Priestmiskinske կամ Nette, որը ամրոցի երեք դարպասներից մէկն էր եւ բացուում էր քաղաքի վրայ, շուկայի («Bazar») կամ Մեծ փողոցի («Bolsjaulists») դէմ դիմաց, ուր եւ գտնուում էին ռուսների եւ հայերի հիմնական կրպակները (CB, III, 288): Ըստ լը Բրիւիւնի, Աստրախանում 1703 թ. կային շուրջ քառասուն հայ ընտանիքներ, որոնք բնակուում էին հայկական թաղամասում, որի ծայրին էր գտնուում հայերի քարանասարան («Caravanserai»), որը մի ընդարձակ վայր էր՝ շրջափակուած մի քանի դռներ ունեցող քարաշէն պարսպով: Դռները պահպանուում էին պահակների կողմից: Ներսում էին գտնուում վաճառականների կրպակները, պահեստները, բնակելի կացարանները, ինչպէս նաեւ գլխաւոր շինութիւնը՝ երկյարկանի, երկար միջանցքներով: «Երթեւեկող հայ վաճառականները այստեղ սենեակներ են վարձում, կան նոյնիսկ այնպիսիք, որոնք այստեղ ապրում են եւ կրպակներ ունեն, ես եւս նրանց հետ մնացի»- հաղորդում է լը Բրիւիւնը (CB, III, 297): Խօսելով այն մասին, որ հայ վաճառականների հետ մրցակցութեան մէջ գտնուող հնդիկները, զգուշանալով հրդեհներից, կառուցել են տուել մի քարաշէն առեւտրական տուն, Բրիւիւնը աւելացնում է, որ «Հայերը եւս կառուցել էին տալիս նմանատիպ մի առեւտրական տուն, որի հիմքերն արդէն վեց ոտնաչափ բարձրացել էին» (CB, III, 297):

1706 թ. հայկական առեւտրատան մօտ կառուցուեց նաեւ մի քարաշէն եկեղեցի:⁷

7. Sb'u Н.В. Голикова. Очерки по истории городов России конца XVII начала XVIII вв., Москва, 1962, с. 14. Աստրախանի հայկական գաղութի հիմնադրման մասին մամրամասն տես Վ. Ա. Պաշտորեան. Աստրախանի հայկական գաղութի առաջացումը, - ՊՐՀ, 1983, 4, էջ 44-57:

Աստրախանից նաևով դուրս գալով Կասպից ծով, լը Բրիւհնը իր խմբով 1703 թ. Յուլիսի 23-ին ափ է իջնում Նիզովայա կամ Նիզարադ («Nisavvacy») նաևահանգստում, ուր նրա ուշադրութիւնն են գրաւում դէպի Աստրախան միա-ժամանակ ուղեւորող Յ նաւեր, «որոնց վրայ բազմաթիւ հայ վաճառականներ կային իրենց ապրանքներով» (CB, III, 476):

1703 թ. Օգոստոսին լը Բրիւհնը ժամանում է Շամախի, ուր հայերը նորա-բնակներ չէին եւ փոքրամասնութիւն չէին կազմում: Դեռեւս 15-րդ դ. աղբիւրները հաղորդում են, որ Շիրվանի կենտոնում՝ Շամախիում բնակչու-թեան մեծամասնութիւնը հայեր են: Այսպէս, 1474 թ. այցելելով Շամախի, վենետիկեան դիւանագէտ Ջ. Բարբարոն հաղորդում է, որ Շամախին, որն ունէր չորսից հինգ հազար տուն, «գտնւում է Մեծ Հայքում եւ բնակիչները մեծ մասամբ հայեր են»: 8

1561 թուականին է վերաբերւում անգլիացի Ա. Ջենկինսոնի վկայութիւնը, ըստ որի Շամախին «գլխաւորապէս բնակեցուած է հայերով»: 9

Շամախու հայերի, նրանց սովորութիւնների ու բարքերի մասին են պատ-մում Հոլլաինեան դեսպանութեան անդամներից Ադամ Օլեարիուսը (1637 թ.) Մանդելսոն, Յ. Ստրիւսը (1671 թ.) եւ այլոք: Օլեարիուսի հաղորդմամբ նոյնիսկ տեղի խանի զօրքերը բաղկացած էին «մեծ մասամբ հայ քրիստոն-եաններից»: 10

1686 թ. Շամախի այցելած Ֆրանսիացի Յիսուսեան քարոզիչ Ֆիլիպ Աւրիլը Շամախու մօտ 50-60-հազարանոց բնակչութեան մասին յայտնում է. «Բացի հայերի մեծ թուից, որ կարելի է հասցնել մօտ 30000-ի, կան նաեւ Հնդկներ, մոսկովիտներ, վրացիներ, յոյներ, թուրքեր, չերքեզներ եւ բազմաթիւ այլ ժողովուրդներ...»: 11

8. Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, շ. Ա. (1253-1532), Երևան, 1932, ք. էջ 199: Ուշագրաւ է, որ «Путешественники об Азербайджане» (составил Ямпольский З.), Баку, 1961, т. I, с. 74) գրում է. Բարբարոյի տեքստից այս հատուածը առանց որեւէ մեկնաբանման, դուրս է բողմուել:

9. Английские путешественники в Московском государстве в XVII в. Перевод с английского Ю. В. Готье, Ленинград, 1938, с. 205. Հմմտ. Յովհ. Յակոբեան, Ուղեգրութիւններ, Կ. Ա., 372:

«Путешественники об Азербайджане» «ժողովածուի կազմողները համարելով այս հաղորդումը սխալ, միաժամանակ այն ծանօթագրել են հետեւեալ կերպ. «այսպիսի սխալի պատմական արմատները կարող են լինել այն փաստը, որ 10-րդ դ. արաբ հեղինակների մօտ յայտնի խալիֆաթի վարչական միաւորներից մէկը (Հայաստան) ընդգրկում էր նաեւ հայերով չբնակեցուած տարածքները: Շամախիում հայերի մէջ կարող էին դատուել հայացուած աղուամները եւ թաթ-Գրիգորեանները, որոնք մինչ այժմ բնակուում են Ատրպէյճանական ՍՍՀ Շամախու շրջանի Մադրասա գիւղում» (Նոյն տեղում, էջ 476, ծանօթ. 124): Հետաքրքիր է, որ այդպիսի եզրակացութիւնը ժողովածուի մէջ չի հիմնաւորուում ոչ մի փաստական նիւթով:

10. Олварий А. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Москва, 1870, с. 526. Այս հաղորդումը եւս դուրս է բողմուած, «Путешественники об Азербайджанте» ժողովածուում:

11. Ph. Avril, op. cit., p. 84. Հետաքրքրական է, որ ատրպէյճանցի պատմաբան Ս. Աշուրբէյլին իր «Կաթոլիկ միսիոներները Ատրպէյճանում 17-րդ դ.» աշխատութեան մէջ («Средневековый Восток. История, культура, источниковедение», Москва, 1980, с. 25), անդրադառնալով Հայր Աւրիլի հաղորդմանը գրում է. «Եայր Աւրիլի հաղորդմամբ, Շամախիում, 17-րդ դ., բացի տեղաբնակ ատրպէյճանցիներից (?-է.թ.) եւ հայերից, հանդիպում էին նաեւ հնդկներ, ուսներ, վրացիներ, յոյներ, թուրքեր, չերքեզներ եւ այլոք...»:

Եթէ սրան աւելացնենք նաեւ էնգելբերտ Կեմպֆերի տեղեկութիւնները քաղաքի հրէական թաղամասի մասին, ապա կարելի է համեմատաբար լիակատար պատկերացում ունենալ քաղաքի էթնիկական եւ դաւանական կազմի մասին: 12

Մէկ այլ կաթոլիկ քարոզիչ՝ Մոնիէի հաղորդմամբ, Շամախու շրջանում 18-րդ դարի սկզբին արդէն կային մօտ 60 հայաբնակ գիւղեր: 13

Ճիշդ նոյնանման հաղորդում էր անում Իսրայէլ Օրին, երբ 1701 թ. ոուսական իշխանութիւններին յայտնում էր, թէ Շամախու բնակիչները «աւելի շատ քրիստոնեաներ են, քան անհաւատներ եւ զաւառում էլ քսան վերստ տարածութեամբ մէկ անհաւատների գիւղ կայ եւ 10 քրիստոնեաների եւ այստեղից քրիստոնէական օգնութիւնն աւելի շատ է, քան անհաւատների թշնամանքը»: 14

Այսպիսին էր Շամախու էթնիկ պատկերը, երբ 1703 թ. Օգոստոսին լը Բրիւհնը իր խմբով մտաւ քաղաք եւ անցնելով մաքսատունը, իր հայ ուղեկիցների հետ միասին իջեւանեց հայկական քարվանսարայում, ուր մի հայ վաճառական առատօրէն հիւրասիրեց նրանց (CB, III, 284):

Ոչիստ ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում լը Բրիւհնը դէպի Շամախու շրջակայքում գտնուող Յեղիզումբէթ, կամ եօթ աշտարակ կոչուող սրբավայրը կատարած իր այցելութիւնից: «Մենք անցանք մի քանի գիւղերով՝ բնակեցուած հիմնականում հայերով եւ ժամը իննի մօտերը հասանք Քերքենջ («Kirkins») 15՝ բերդի բարձունքի վրայ գտնուող մի գիւղ, որը ծածկուած է խաղողատունկերով: Այստեղ քարաշէն մի վանք կայ՝ սրբի գերեզմանով, որին կոչում էին Սահակ վարդապետ («Sahach Viartapeet»): Տեղացիներն ասում են, որ նա թուրք մահմետական ծագում ունի եւ հաւատափոխուելով այնքան է կապուել իրենց դաւանանքին, որ դարձել է իրենց սրբերից մէկը: Ապա, դժբախտութիւն է ունեցել թուրք մահմետականների ձեռքն ընկնելու, որոնք նրան այրեցին Շամախիում. Այստեղ սօն օրերին մոմ են վառում եւ ճաշում գերեզմանի կողքին: Քանի որ ես այստեղ էի կիրակի օրով, այնտեղ շատ մարդ գտայ եւ ինձ շատ քաղաքավարի ձեւով ճաշի հրաւիրեցին: ...Այս գիւղը շուրջ 200 ընտանիք ունի, վանքի կենտրոնում մի փոքրիկ մատուռ կայ, ուր գտնւում է այդ գերեզմանը եւ այն առանձնանում է մի փոքրիկ պատով, որի կողքին մի մեծ

12. Die Reisetagebücher Engelbert Kaempfers. Wiesbaden, 1968, S. 45
13. Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères. Nouvelle édition. Mémâres le Levant. T. III, Paris, 1780, p. 14.
14. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII в. Сборник Документов. Под ред. А. Иоаннисяна. Е. П. часть I. Ереван, 1964, с. 209.
15. Քերքենջ գիւղի սուրբ Սահակ վարդապետի ուխտատեղիի մասին տե՛ս Սարգիս Զաւալեանց. Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան. Մասն Բ, Տփիսիս, 1858, էջ 401: Ս. Սարգսեանց. Նկարագիր սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիամի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց... որք ի Շամախույ թեմի. Տփիսիս, 1896, էջ 162-168, Յ. Քիրքեան. Շահեկան վիճակագրական ուղեգրութիւն մը Շամախիի հայոց մասին, - «Հասկ», 1960, քիւ 11-12, էջ 448:

ընկուզենի է աճում, որի շուքին էլ մարդիկ նստում են: Այս նոյն տեղում առաջներում փոքրիկ մզկիթ է եղել, որը 35 տարի առաջ փլուել է երկրաշարժի պատճառով, որի տեղում էլ կառուցել են այս վանքը» (CB, III, 502-503):

1703 թ. Հոկտեմբերի 6-ին լը Բրիւնը իր խմբով Շամախուց ժամանում է Արդեբիլից կէս լիօ հիւսիս գտնուող Քելգերան գիւղը («Kelgeran»), որն ըստ լը Բրիւնի մեծ մասամբ հայերով էր բնակեցուած: Գիւղն ունէր երկու «չատ խաւար եկեղեցի» (CB, IV, 31): Լը Բրիւնը այստեղ հաճոյքով դրամական օգնութիւն է ցոյց տալիս հանգանակութիւն հաւաքող տեղի հայ քահանաներին՝ Արդեբիլի մօտ գտնուող գիւղերից մէկում Ս. Յովհաննէս անունով եկեղեցի կառուցելու համար (CB, IV, 34): Համաձայն դը Բրիւնի, այս գիւղի բնակիչները շատ հպարտ ու վրէժխնդիր բնաւորութիւն ունեն եւ տեղի կառավարիչն արդէն քառասուն տարի է չի կարողանում նրանց հախից գալ: Ստիպուած է եղել նոյնիսկ նրանց մի մասին Սպահան արտաքսել:

Քելգերանում Սեֆեան շահերի դամբարանները այցելելուց յետոյ, լը Բրիւնը իր խմբով շտապում է Նոր Զուղայ՝ ներկայ գտնուելու ջրօրհնէքի արարողութեանը:

Հաղորդելով Շահ Աբասի կողմից Նոր Զուղայի հիմնադրման մասին, լը Բրիւնը հանգամանօրէն կանգ է առնում քաղաքի եւ նրա թաղամասերի տեղադրութեան նկարագրման վրայ: Ըստ նրա, Նոր Զուղան կազմուած էր հին ու նոր գաղութներից: Հինը, որ կոչւում էր Soeg-ga եւ բնակեցուած էր յայտնի վաճառականներով, որոնց նախնիները այստեղ էին տեղափոխուել Շահ Աբասի օրօք: Նոր Զուղան իր դիրքով աւելի բարձր էր եւ կազմուած էր հետեւեալ թաղերից՝ 1) Գեաւաբաղ, կամ Քոէց (Gaif-rabaet կամ Koetz)՝ բնակեցուած, հիմնականում, տների եւ գերեզմանների վրայ աշխատող քարտաշներով. 2) Թավրիդի թաղը բնակեցուած էր ջուլհակներով եւ կերպասագործներով, որոնց մէջ հանդիպում էին նաեւ ֆրանսիացիներ. 3) Դաշտ (Toest) կամ Շամաբաղ (Samsja-baet) թաղը բնակեցուած էր վաճառականներով եւ բանուորներով. 4) Երեւանի թաղը հասարակ ժողովրդի բնակատեղին էր. 5-6-7-րդ թաղերը կոչւում էին Նախիջեւան (Nagt-siewan), Շիախաբան (Siachsa-baen) եւ Գասկեցի (Kasketsie)՝ նոյնպէս բնակեցուած հասարակ ժողովուրդով, որոնցից իւրաքանչիւրը կոչւում էր իր իսկ թաղի անունով (CB, IV, 220-221):

Ըստ լը Բրիւնի Հին Զուղայի թաղը շատ աւելի մեծ էր, քան մնացած բոլոր թաղերը միասին եւ ունէր մօտ 2000 ընտանիք, որոնց մէջ էին նաեւ ամենահարուստ եւ ամենանշանաւոր վաճառականները (CB, IV, 221):

Եկեղեցիները. Լը Բրիւնի կողմից տրւում են Հին Զուղայի թաղի ամենանշանաւոր եկեղեցիների նկարագրութիւնը: Ըստ նրա հաղորդման, ամենագլխաւոր եկեղեցին «Անպատն էր՝ եպիսկոպոսանիստը»: Խօսքը Նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի մասին է, որի առաջնորդը լը Բրիւնի այցելութեան ժամանակ Ալեքսանդր եպիսկոպոս Զուղայեցին էր, յետագայում՝ էջմիածնի Կաթողիկոս:¹⁶

16. Յb'u Յ. Տէր Յովհաննէս. Աշխ., հ. 2, էջ 34-48:

Ըստ լը Բրիւնի նկարագրութեան, եօթ եպիսկոպոսներ էին բնակուած վանքի շրջակայ մենաստանում, որը բաղկացած էր փոքրիկ կացարաններից, որոնց պատերի մէջ փորուած խցերը ծառայում էին որպէս գրապահոցներ: Գրքերից բացի այս կացարաններում մի բարձր գրակալ կայ, որի առջեւ եկեղեցականները յատակին են նստում՝ աղօթելու համար: Կացարանները խիստ կոկիկ ու մաքուր են, սպիտակեցրած պատերով, որոնց վրայ 2-3 փոքրիկ ապակեպատ լուսամուտներ կան: Մենաստանի բաւական երկար սրահում ճաշի ժամանակ աւետարանից հատուածներ են ընթերցւում: Մենաստանն ունէր մատուռ, վերելից ներքեւ զարդարած «անարուեստ սրբապատկերներով» (CB, IV, 88-89):

Ուղեգրի կողմից յիշատակուող երկրորդ եկեղեցին սուրբ Յակոբն էր՝ զարդարուած սրբապատկերներով: Սա աջ կողմում ունէր մի քանի կացարաններ, ուր կրօնաւորներից զատ ապրում էին միանձնուհիները: Խօսքն ամենայն յաւանականութեամբ, գնում է Նոր Զուղայի Միրազենց սուրբ Յակոբ անունով եկեղեցու մասին, որն ըստ Նոր Զուղայի յայտնի նկարագրող Յ. Տէր Յովհաննէսի «մինն էր ի փառագարդ եկեղեցեաց Զուղայու, թէ ըստ շինուածոյ մեծութեան բարձրութեան եւ վայելչութեանն՝ եւ թէ ըստ ներքին պատկերազարդ եւ ծաղկափթիթ նկարուցն»:¹⁷ Կարծում ենք, որ լը Բրիւնի հաղորդումը չի կարող վերաբերել Նոր Զուղայի սուրբ Յակոբ Բաղաթայ անունով առաւել փոքր ու համեստ եկեղեցուն:

Լը Բրիւնի յիշատակած երրորդ եկեղեցին, որ ամենամեծն էր՝ սուրբ Թովմասն էր: Վերջինս աւելի երկար էր եւ ամէն կողմից պահուում էր երեքական սեան վրայ: Պատերը սպիտակ էին, առանց սրբապատկերների: Գմբէթը շատ ցածր էր եւ խորան կարելի էր բարձրանալ երեքական աստիճաններով:¹⁸

Այս երեքից զատ, լը Բրիւնը յիշում է «եւս 11, կամ 12 եկեղեցիներ, առաւել փոքր եւ քիչ զարդարուած»: Իսկ Նոր Զուղայի թաղում եղած 13-14 եկեղեցիները «չատ փոքր են եւ նշանակալից ոչինչ չունեն» (CB, IV, 222):¹⁹

Խոջայական տները. լը Բրիւնի կողմից մանրամասնօրէն նկարագրուել են Հին Զուղայի թաղի մի քանի մեծահարուստների բնակարանները, որն անկասկած ունի ազգագրական նշանակութիւն:

Ըստ նրա, ամենանշանաւոր Խոջա Մինասի տունն էր, որի մեծ սրահն ամբողջովին ոսկեգօծուած էր, պատուած ծաղկանկարներով ու զարդանախշերով: Պատերը հայելազարդ էին, իսկ յատակը կամարակերպ՝ բաժանուած չորս

17. Նոյն տեղում, էջ 161-162:

18. Ըստ Յ. Տէր Յովհաննէսի (հ. 2, էջ 163) սուրբ Թովմայ Եկեղեցին «կառուցեալ է ի վերայ վեց սեանց, երկայնութիւնն է 82 ոտնաչափ սկսեալ ի ստորոտն սեղանոյն, եւ յայնութիւնն՝ 60 ոտնաչափ: Ունի գմբէթ բաւական բարձրութեամբ ի մէջ առաստաղի երկրորդ դասուն: Զունի նկարէն պատկերս կամ ծաղիկս ինչ, այլ սպիտակացեալ է բոլով: Շինութիւնն եկեղեցւոյ յարտաքին կուտ է շատ վայելչաշէն վասն գոյնգոյն յախճապակեացն գետեղեցոյ յորմունս»:

19. Նոր Զուղայի բոլոր եկեղեցիների ու նրանց արձանագրութիւնների մասին տե՛ս Յ. Տէր Յովհաննէս. Աշխ., հ. 2, էջ 1154-252, J. Carswell. New Julfa. The Armenia Churches and other Buildings. Oxford, 1968, p. 19-62. Nor Djulfa (Documenti di architetture armeni, 21). Venezia, 1991.

մասի, որոնցից իւրաքանչիւրի կենտրոնում ոսկեայ բազմազոյն աստղ կամ վարդ էր քանդակուած: Պատերը մօտ 2-3 ոտնաչափ բարձրութեամբ երեսպատուած էին մարմարով: Այս սրահի երկու կողմերում մեծ քանակութեամբ տերեւազարդ նախշերով փորագիր որմնախորշեր կային: Այս տան առաջնամուտքից կարելի էր մտնել բակը, ուր գեղեցիկ շրջանաձև ծաղկաթումբ կայ: Ծիչդ այդպիսին կարելի էր տեսնել տան ետեւում՝ երկրի սովորութեան համաձայն, կանանց համար առանձին կառուցուած գեղեցիկ բնակարանով:

Ըստ լը Բրիւհնի, Նոր Ջուղայի քալանթարի՝ իոջա Ղուկասի տունը «թէեւ իր մեծութեամբ չէր գիջում նախորդին, սակայն աւելի քիչ էր զարդարուած եւ նուազ գեղեցիկ»:

Արժիէթ Ադայի («Arjiet Aga») տունը, որի առջեւ աւելի մեծ պարտէզ կար, շատ աւելի մեծ էր եւ ունէր բազմաթիւ գեղեցիկ սենեակներ:

Իոջա Սաֆրազի տունը, եւս ունէր մեծ պարտէզ: Տան բոլոր պատերը նկարազարդուած էին եւ լի չափերով բնականին շատ մօտ մեծ պատկերներով: Ըր Բրիւհնը այս պատկերների մէջ յիշում է «մի թուրքի եւ թրքուհու, ինչպէս նաեւ բազում այլ նկարներ՝ պարսկական ու իսպանական տարազներով, իրարից որոշակի հեռաւորութեան վրայ» (CB, IV, 224): Ուղեգրի հաղորդմամբ, այս տան վրայ եղած մեծ պատշգամբում, «որտեղից բացուած էր աշխարհի ամենագեղեցիկ տեսարանը, սիրով իր ազատ ժամանակն էր անցկացնում Շահ Աբասը» (CB, IV, 224):

Իոջա Ադամալու (Hodjje Agamael) տունը Բրիւհնի կողմից առանձնացում է որպէս «ամենաբարձրն ու ամենազարդարուածը», որն ունէր նաեւ մեծ ու գեղեցիկ պատուհաններով մեծ պատշգամբով մի կառոյց, որը բացում է փողոցի վրայ:

Համաձայն լը Բրիւհնի հաղորդման, նախորդներին իրենց գեղեցկութեամբ ու շքեղութեամբ չէին գիջում նաեւ Իոջա Յովհաննէսի ու Իոջա Միրզայի տները, չնայած այդ տների նկարագրութիւնը չի տրւում:

Նրա իսկ հաղորդմամբ «քիչ չէին այն տները, որոնք մարմարէ շատ զուլալ ցայտաղբիւրներով աւազաններ ունէին իրենց ամենաշքեղ սենեակներում, կամ մուտքի առջեւ: ... Այս տները շատ մաքուր են եւ լաւ խնամուած: Սենեակները ծածկուած են գեղեցիկ գորգերով եւ սալիկներով՝ ծածկուած ոսկեզօծ կամ արծաթազօծ ծածկոցներով» (CB, IV, 224):

Յիշեալ տների առաջնամուտքը սովորաբար շատ ցածր է լինում «որպէսզի արգելեն պարսիկներին ձիերով ներս մտնել, ինչպէս նաեւ նրա համար, որպէսզի դրսից չերեւայ ներսի ողջ շքեղութիւնն ու հարստութիւնը» (CB, IV, 224):²⁰

20. Պուլէի կողմից յայտնուել են մի քանի նկատառումներ, կապուած Նոր Ջուղայի հայերի բնակարանի վերաբերեալ: Ըստ նրա, տները բոլորը հողից են, ինչպէս Սպահանում եւ աւելի գեղեցիկ, քան Բաղաբում, քանի որ համաժամութիւնը աւելի լաւ է պահպանուած: Բոլորիկը պատի մէջ 2,5-3 ոտնաչափ լայն ունեցող շրջանաձև մերս ընկած խորաբանդակ է: Ապակու փոխարէն լուսամուտներին 2 մատ հաստութեամբ փայտէ ճաղեր են, որոնց արանքից դուրսը լաւ է

Տարագը. Ըստ լը Բրիւհնի հաղորդման, Ջուղահայերի տարազն առանձնապէս չէր տարբերուում պարսկականից,²¹ չնայած որ հազուադէպ «այնքան էլ մաքուր չի եւ չալմանների ծալքերն այնքան էլ խնամքով չեն արուած: Բացի դրանից հայերին չէր թոյլատրուում չալման կրել պարսկական ձեւով, ինչպէս նաեւ կանաչ մաշիկներ կրել»:²²

Հաշուի առնելով լը Բրիւհնի դիտողականութիւնը, ստորեւ մանրամասն բերում ենք հայկական տարազի նրա նկարագրութիւնը: Առաւել եւս, որ 17-18 դդ. պարսկահայ տարագը շատ համառօտ է ուսումնասիրուած հայագիտութեան մէջ:²³

Ըստ լը Բրիւհնի, հարուստ հայուհիների հագուստը շատ թանկարժէք է: Նրանք իրենց գլխին կրում են թանկագին քարերով ու մարգարիտներով զար-

բերում: Որոշ տներ ապակի էլ ունեն, եւ դրանք դրուած են տան ներսում, ինչպէս Եւրոպայում: Տներին վրայ դրսից երեւացող գմբէթները ներսից համարեայ չեն երեւում եւ կառուցուած են այնպէս, որպէսզի ապահովեն անձրեալների հոսքը, որը կը վնասէր այս տներին եւ նրանց հողէ ծածկը: «Ես վստահաբար կարող եմ ասել, որ Փարիզի շրջակայքում այս գաղութի տեսարանները գերազանցող ոչինչ չէ՛ գտնի եւ այս ամէնը աւելի քան գերազանցում են Պարսկաստանում եղող ամենագեղեցիկ տեսարանները...»- աւելացնում է Պուլէն (տե՛ս Pouillet. Nouvelles relations du Levant. Paris, II partie, MDCLXVIII (1668), p. 237):

Ըստ Ֆիգուերոայի «հայերի տները ի մեծի մասամբ շատ գեղեցիկ են եւ հրաշալի կառուցուած, ներսից նկարազարդուած, ոսկեզօծ պատերով ու առաստաղներով» (L'ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse. Paris, 1667, p. 285) Նրա հաղորդման համաձայն, այս գեղեցիկ տների մի մասը կառուցուած է նրանց ամենահարուստ բնակիչների կողմից, միւս մասը՝ շահերի, նախարարների ու նրանց ծառայողների կողմից, քանի որ գիտէին, որ «շահը մեծ բաւակամութիւն էր ստանում գործն աւարտուած տեսնելով, եւ քանի որ այստեղից էր բացում աշխարհի ամենագեղեցիկ տեսարաններից մէկը» (նոյն տեղում, էջ 193)

21. Այսպիսի դիտողութիւն կարելի է գտնել համարեայ բոլոր եւրոպացի հեղինակների մօտ: Նոր Ջուղայի յայտնի հետազօտող Յ. Տէր Յովհաննեսը այս կապակցութեամբ գրում է. «Տարագ գգեստուց արդի արանց Ջուղայու է ըստ ամենայնի մամուլեթեան պարսկական հանդերձից, այլ ըստ պատկերացն վկայելոյ՝ նախնիք շուղայեցոյ ունեցեալ են գիւղերուս այստարագ քան զպարսկականն, զի մամուլեթիւնն ունին զգեստք մոցա Գուուչի կամ Վրացի զգեստուց. զգոտի հաստ ի մէջս, եւ գիւղեղ ունելով ի գլուխ: Տարագ կանացի զգեստուցն ըստ բազմաց վկայելոյ մոյն է գորքերին ի Հայաստանայ: Վերին հանդերձ կանացի կոչի թակալայ, որոյ լանջն եւ գոգ բաց է, եւ քանցք կամ վերին գոգ ծածկեն գայն: Մածկեալ են գլուխք մոցա չորիք փաթութեանք, որոյ վերայ դնեն զլոտ, կապեն զթմակալ, արկանեն զլանջածածկոցն՝ որ մանդիլ կոչի, եւ յամառան՝ թոնն, եւ շղարշապատեն զգլուխն» (նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 289):

22. Հայերի տարագի նկատմամբ կրօնական խտրականութիւնը շատ աւելի դաժան ձեւերով դրսեւորուած էր հարեւան թուրքիայում: Դոլիէ-Դելանի 1684 թ. վերաբերող հաղորդման համաձայն, հայերը «առաւել ազատ են ամրող Պարսկաստանում, նրանք կարող են հագնուել այնպէս, ինչպէս ուզում են, մի քան, որ չեն կարող անել թուրքիայում, ուր նրանց արգելուած է հարուստ կերպասներ հագնել եւ կանաչ գոյն կրել» (Les Beutez de la Perse... par le sieur A.D.D.V., Paris, MDCLXIII, 1673, p. 50): 16-18-րդ դդ. Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի ազգային տարագի արգելման վերաբերեալ սուլթանական ֆերմանների մասին տե՛ս Ա.Յ. Փափազեան. Արեւմտահայութեան վիճակը ըստ Օսմանեան սուլթանական ֆերմանների (XVI-XVIII դ.դ.), - ՊԲՀ, 1988, 2, էջ 124-138, նոյնի, Օսմանեան կայսրութեան ոչ մահմեդական ժողովուրդներին վերաբերող բարեփոխման շարք վաւերագրեր, - ՊԲՀ, 1983,), էջ 201-211:

23. Տե՛ս Վ. Հացուհի. Պատմութիւն հին հայ տարագին. Վենետիկ, 1923, էջ 276-279:

դարուած ժապաւէն, իսկ նրա տակ՝ երկու մատ լայնութեամբ, նոյնպէս ոսկեգօծ՝ շամբարայ: Իսկ այտերի շուրջը աւելի քան քսան՝ մարգարիտներով ընդմիջուող, ոսկէ դուկատներ եւ այլ զարդեր, որոնք անցնում են կզակի տակով:

Հայուհիները երեք տեսակի քոյ են կրում, որոնք ամրացւում են գլխի ետեւի մասում: Առաջինը՝ «երեսանոցը» («Jerjes-annoots») ծածկում է նրանց դէմքի ներքեւի մասը՝ մինչեւ քիթը, երկրորդը՝ «եագմա» («Jas-mg») ոսկեկար եւ արծաթով ասեղնագործ՝ կրում են պարանոցի շուրջը: Այս երկու քոյերը երեք չեն հանուում:²⁴ Երրորդը՝ «լաչակը» («Letsiek») եւս ասեղնագործ է եւ այս երկու քոյերի տակից, ետեւի կողմից, թիկնոցածեւ իջնում է մինչեւ հագուստի ներքեւի մասը:

Կանայք հագնում են ձեռագործ տափտայից, կամ մի այլ հարուստ կերպասից չապիկ, որը բաճկոնից քիչ կարճ է: Դրա վրայից հագնում են մինչեւ ծնկները հասնող մի «արխալուղ» («Argalog»), իսկ դրա վրայից՝ ծաղկաւոր կերպասից մի բաճկոնակ («Takala»): Այս բոլորի վրայից հագնում են ոսկեկար կերպասից՝ սիրիբան սամուլրի մորթով երկտակուած բաճկոն («Katebie»):

Կանայք գծաւոր, կարմիր-ճերմակ սաթիկից անդրավարտիքներ («ոտաց շոր» - «Wotaets-sjoor») են կրում, ապա նաեւ կարմիր կամ դեղին մաշիկներ («բափուջներ» - «Paepoet-sjes»), քանի որ, ինչպէս տղամարդկանց, հայ կանանց էլ արգելուած էր կանաչ մաշիկներ կրելը:

Գօտին, որ 3-4 մատ լայնութիւն ունի, գործուած է ոսկէ, կամ արծաթէ փորագրուած թաղանթներով եւ զարդարուած է թանկագին քարերով: Այս գօտին նրանք կապում են աւելի լայն մետաքսէ գօտու վրայից: Հարուստ կանայք վզից կախում են 2-3 ոսկէ շղթաներ, որոնցից մէկից կախուած է լինում անուշահոտով լի մի սրուակ, իսկ միւսներից՝ ոսկէ դուկատներ: Սրանց հետ միասին նրանք կրում են նաեւ մարջանէ մի վզնոց, որը 2-3 հատիկը մէկ ընդմիջուում է մէկ կամ զոյգ ոսկէ դուկատներով: Սրանցից բացի կանայք կրում են նաեւ ոսկէ ապարանջաններ ու մատանիներ:

Ամրանը մորթէ բաճկոնի փոխարէն նրանք անթեւ, մինչեւ ծնկները հասնող մի այլ բաճկոն (Koer-toek) էին կրում:²⁵

24. Լը Բրիւիմի ժամանակակից, յիսուեան կրօնաւոր Յակոբ Վիլլոտի հաղորդմամբ հայ կանանց բնորոշ է այն, որ «փաթաթուած իրենց ֆոյերով մրամբ ոչինչ չեն ցուցադրում իրենց հագուստների հարուստ արդուզարդից ոչ փողոցում եւ ոչ իսկ եկեղեցում: Միայն տամն են համում ֆոյը՝ ներկայանալով իրենց ողջ փայլով, նշելու համար, որ հաճոյանում են միայն իրենց ամուսիններին, որով էլ լաւ դաս են տալիս մեր եւրոպացի կանանց» (տե՛ս (Villote J.). Voyages d'un missionnaire de la compagnie de Jesus. Paris. MDCCXXX (1730), p. 496). Լը Բրիւիմի հաղորդումը մասամբ հաստատուում է նաեւ 1664 թ. վերաբերող Թեվենոյի այն հաղորդմամբ, թէ «հայ կանանց դէմքը միշտ կիսով չափ փակ է մի ֆոյով, որը քիչ իջնում է մինչեւ մրանց կզակը, բացի այդ ազգի օրիորդներից, որոնք, մինչեւ ամուսնանալը, ծածկում են միայն իրենց կզակը» (տե՛ս «Suite du voyage de mr. Thevenot au Levant. Amsterdam, T. III, MDCCXXVII (1727), p. 320).

25. Տեղիմ է մէքքերնի ջուղահայ տարագի վերաբերեալ 1618 թ. վերաբերող Գարսիա դէ Սիլվա Ֆիգուերոայի դիտարկումը. «Հայ կանանց մեծ մասը պարսկուհիների մեծ սպիտակ ֆոյ չեն կրում, այլ մի տեսակ սեւ կամ սրճագոյն կերպաս, որն իջնում է մինչեւ մրանց ծնկները եւ

ի տարբերութիւն կանանց, օրիորդներն այնքան էլ քօղարկուած չեն: Հիմնական տարբերութիւնը գլխի յարդարանքի մէջ է: Նրանք միայն պարանոցի շուրջն են քօյ կրում, իսկ գլխին՝ ոսկուց ու արծաթից ձեռագործուած մարգարտազարդ ապարոչ են կրում:²⁶

Լը Բրիւիմի եզրակացութեամբ, փողոց դուրս եկող հայուհին գրեթէ ոչընչով չէր տարբերում պարսկուհիներից:

Հոգեւոր եւ աշխարհիկ ծէսեր եւ սովորոյթներ.

Ջրօրհնէ՛ք. Հայոց մէջ ընդհանրապէս եւ ջուղահայոց մէջ մասնաւորապէս, ջրօրհնէքի արարողութեան նկարագրութեան կարելի է հանդիպել 17-18-րդ դդ. Հայաստան եւ Իրան այցելած բազմաթիւ եւրոպացի ուղեգիրների մօտ (Ֆիգուերոա, Տավերնիէ, Թեվենո, Գ. Շինոն, Պուլէ եւ այլն): 17-րդ դ. 30-ական թթ. սկզբին շամախահայոց մէջ ջրօրհնէքի արարողութեան մանրամասն նկարագրութիւնը հաղորդում են Օլեարիուսը, Մանդելպոն, Ստրիւիսը:

Լը Բրիւիմի հաղորդմամբ, նա շտապում էր հասնել Նոր Զուղա, ահանատես լինելու այս արարողութեանը, որ պիտի կատարուէր եպիսկոպոսանիստ Անապատ (իմա՝ ս. Ամենափարկիչ) եկեղեցում: Լը Բրիւիմի կողմից մանրամասնօրէն նկարագրուած է դեռ առաւօտեան ժամը 3-ից սկսած պատարագը, որն անցկացնում էին սեւազգեստ հանդերձանքի վրայից ոսկեկար կերպասից կարուած տօնական զգեստներ հագած կրօնաւորներն ու ակնակուռ ու մարգարտազարդ վեղար հագած եպիսկոպոսը: Պատարագից յետոյ, պատարագիչ եպիսկոպոսը, երկու ձեռքում ասեղնագործ սպիտակ թաշկինակների մէջ ակնակուռ խաչերով,²⁷ իր ջջախմբով շարժուեց դէպի հան-

սանրուած են մօտաւորապէս Իսպանիայի գիւղացի կանանց մեծ, չնայած որ բոլորն էլ երկրի սովորութեամբ՝ ինչպէս պարսկուհիներն ու արաբ կանայք, անդրավարտիք են կրում: Երիտասարդ կանայք կապում են գլուխը եւ ֆակտը փակում են բարակ՝ բազմազոյն տափտայից ժապաւէնով. առաւել հարուստներն այդ ժապաւէնները զարդարում են կամ բարակ ոսկեայ թաղանթներով, կամ էլ այն նոյն կերպասի մասնիկներով, որից մրանց ժապաւէններն են պատրաստուած. վերջիններս իջնում են մրանց այտերի երկայնքով մինչեւ մրանց պարանոցը, ինչպէս կարելի է տեսնել մեր արհայդուստրերի օճիֆների (morions) վրայ, այնքան պինդ կապելով դրանք, որ ողջ մագերն ու դէմքը կտր եւ ուռած տպաւորութիւն են թողնում՝ որն իրենց գեղեցկութեան մի մասն է կազմում, չնայած որ մրանք ամբողջովին ծպտուած եւ այլափոխուած են...» (տե՛ս L'ambassade de D. Garcias de Silva Figueroa en Perse. Traduit de l'espagnol, par m. De Wicqfort. Paris. MDCLXVII (1667), p. 201-222).

26. Լը Բրիւիմի մէկ այլ ժամանակակից՝ իտալացի Ջեմելի-Կարերիի 1694 թ. վկայութեամբ, «հայ կանայք շատ գեղեցիկ են, արուեստը ոչինչ չի խմայել մրանց գեղեցկութեան համար: Նրանք իրենց գլուխը ծածկում են սպիտակ նուրբ ֆոյով, որը կապում է կզակի տակ: Նրանք իրենց մագերը հիւսելով հաւաճում են թաւշէ մի ծամկալի մէջ եւ թողնում են ուսերի վրայ: Մինչդեռ ամենահարուստները, ինչպէս այստեղ, այնպէս էլ այլուր, իրենց գեղեցկութիւնը պատնուում են ոսկու ու ակնեղէնի մէջ» (Gemelli-Careri. Voyage du tour du monde. Traduit de l'italien. Paris, T. II, MDCCXIX (1719), p. 139).

27. Դեռ 1618-1619 թթ. Նոր Զուղա այցելած իսպանացի Գարսիա Ֆիգուերոան խիստ զարմացել էր, թէ «ինչպէս էին այս խնդր հայերը փրկել այս հարստութիւնը, որ բաւական նշանակալի էր, քանի որ այդ խաչերը 100-ից աւելի էին, փոքրերը՝ արծաթից, չհաշուած նոյն այդ նիւթից պատրաստուած սկիւնները, որոնք նոյնպէս թուով քիչ էին» (L'ambassade de Gracias de Silva Figueroa, p. 284).

ՀԱՅՈՒՆԻՍՏԱՐԱԶ (ՆՈՐ ԶՈՒՂԱ)

դիպակաց զարդաքանդակներով ու երկու զանգ ունեցող զանգակատունը: Այստեղ շինութեան կենտրոնում դրուծ ջրով լի մի սկահակի մօտ մէկ ժամ եւս արարողութիւն կատարելուց յետոյ, եպիսկոպոսը իր խաչը երեք անգամ ընկղմեց ջրի մէջ եւ նրա մէջ լցրեց մեռոնով սկիհի պարունակութիւնը, որով էլ աւարտուեց հոգեւոր արարողութիւնը: Վերջում նախ պատարագի մասնակցող կրօնաւորներ թրջելով իրենց ձեռքը սկահակի մէջ քսեցին իրենց դէմքին, ապա այն բոլոր հայերը, որոնց յաջողուեց մօտենալ սկահակին, սրբեցին իրենց դէմքը սուրբ ջրով: Նրանց մէջ կային մարդիկ, որոնք սրուակներ էին բերել իրենց հետ այդ ջրից տուն տանելու նպատակով:

Լը Բրիւնը նշում է նաեւ, որ ջրօրհնէքի արարողութիւնը անցկացուեց նաեւ Նոր Զուղայի միւս եկեղեցիներում եւ նոյնիսկ Զուղայի կողքով անցնող գետակում (CB, IV, 86-88):²⁸

Նրա վկայմամբ, այս արարողութեան կատարման համար Նոր Զուղայի քալանթարը նախօրօք ստանում էր շահի թոյլտուութիւնը, որի համար վճարում էր մօտ 200 դուկատ հարկ:²⁹ Շահի կողմից ուղարկուած էր պահակախումբ այս բազմամարդ արարողութիւնը հսկելու եւ կարգ ու կանոն պահպանելու համար, քանի որ յաճախ մասնակցում էին նաեւ բազում մահմեդականներ: Յաճախ պահակախումբը ստիպուած էր դազանակներով ճանապարհ բացել բազմութեան միջով՝ կղերականների համար (CB, IV, 88):

Հարսանեաց ծէս. Այն, որ լը Բրիւնի վրայ հայկական հարսանեաց ծեսը թողել է մեծ տպաւորութիւն, երեւում է նրանից, որ բոլոր եւրոպացի հեղինակներից, որոնք անդրադարձել են այս ծէսին, նա տալիս է դրա առաւել հանգամանալից նկարագրութիւնը:

Բրիւնին զարմացրել է այն հանգամանքը, որ ամենեւին էլ պարտադիր չէր, որ ամուսնացող զոյգը նախօրօք ծանօթ լինէին իրար հետ: Նրա ասելով, հայերի մօտ իրեն ոչինչ այնքան տարօրինակ չի թուացել, ինչքան այն, որ նրանք իրենց երեխաներին ամուսնացնում էին ամենավաղ հասակում. «այն-

28. Հայոց մէջ որոշ վայրերում սովորութիւն է եղել այս արարողութիւնը գետի, լճի, կամ ծովի վրայ կատարելու, չնայած Մ. Օրմանեանի դիտողութեամբ այսպիսի սովորութիւնը աւելի տարածուած էր յոյների մօտ (տե՛ս Մ. Օրմանեան. Ժխական քառարան. Երևան, 1992, էջ 38):

Լը Բրիւնի հաղորդումից առաջ, հայերի կողմից Ջենդերուղ գետի վրայ այս արարողութեան կատարման մասին են վկայում Գարսիա Ֆիգուերոան՝ 1618-1619 թթ. (op. cit, p. 282-286), բոկոտն կարմելիտները՝ 1620-ին (A Chronicle of the Carmelites in Persia... London, Vol. I, 1939. pp. 245-246), հմմտ. Յ. Քիւրտեան. Զուղայեցի Խօնայ նազար եւ իր գերդաստանը, - «Հայրենիք», 1943, քիւ 4 (Յուլիս-Օգոստոս), էջ 77-78), Ժ. Բ. Տավերնիէն՝ 1632 թ. (տե՛ս J.B. Tavernier, Les six voyages..., Paris, t., 1692, pp. 502-503), Գ. Շինոնը՝ 1650 թ. (տե՛ս G. de Chinon. Relations nouvelles du Levants. Lyon, MDCLXXI (1671), pp. 296-297). Ջեմելի-Կարերին՝ 1694 թ. (տե՛ս Gemelli-Careri, op. cit, p. 144-145) եւ ուրիշներ:

Շամախու հայերի կողմից ջրօրհնէքը գետի վրայ կատարելու մասին հաղորդում են Ալամ Օլեարիուսը՝ 1637 թ. (A. Олеарий. соч., с. 531-534), եւ Յ. Սարիւիսը՝ 1671 թ. (Jean Struys. Les voyages en Moscovie, en Tartarie, en Perse..., T. II, Lyon, MDCLXXXII (1682), pp. 262-264).

29. Օլեարիուսի հաղորդմամբ, Շամախիում եւս հայերը տեղի խանին վճարում էին 1000 թալեր՝ ջրօրհնէքի արարողութեան կատարման համար (տե՛ս (A. Олеарий. указ. соч., с. 533).

պէս, որ համարեա չկան տղայ երեխաներ, որոնք 8, 10 տարեկանում արդէն ամուսնացած չլինեն»։ Լը Բրիւիւնը հաղորդելով, որ յաճախ երեխաներին ամուսնացնում են մէկ տարեկանում եւ յաճախ էլ դեռ չծնուած, սա բացատրում է նրանով, որ այն աղջիկները, որոնք դեռ ամուսնացած չէին, ենթակայ էին շահի հարեմի համար հաւաքագրման եւ հայերը այս ամուսնութիւնները իրագործում էին դրանից խուսափելու նպատակով։ «Չնայած, - նշում է Լը Բրիւիւնը, - քիչ չեն օրինակները, երբ այս օրէնքն էլ է խախտւում»³⁰ (CB, IV, 244)։

Լը Բրիւիւնի վկայմամբ, ծնողները պայմանաւորուում են ամէն ինչի մասին եւ պայմանագիր են կնքում (CB, IV, 229)։

Հարսանիքի օրը³¹ փեսան, որ նախապէս խնամք էր տարել երաժշտութեան մասին, իր ազգականներին եւ հիւրերին հրաւիրում է իրենց տուն։ Այնուհետեւ յայտնւում են մի խումբ աղջիկներ, որոնք փողոցներում, երգում ու պարում են դափերի ու փողերի նուազակցութեամբ եւ ուղեկցում են մի քանի կանանց, որոնց ձեռքին հագուստներ եւ թանկարժէք զարդեր կան։ Աղջիկները, հասնելով փեսայի տուն, նրա մէջքին կանաչ սաթինից մի խաչ են կապում, եւ ապա տղամարդիկ ու կանայք առանձնանում են տարբեր կացարաններում, ուր հիւրասիրում են անուշեղէններով ու խմիչքով։ Ապա սկուտեղէնի մէջ բերում են հարսի ու փեսայի հագուստները, որոչ նուէրներով, որոնք նախատեսուած

30. Նոր Ջուդայում հայոց մէջ վաղ ամուսնութիւնների մասին են վկայում մի շարք եւրոպացի հեղինակներ։ Այսպէս, ըստ Գ. Շինոնի շեյքերը եւ յատկապէս ջուդայեցիները սովորութիւն ունեն շատ վաղ ամուսնացնել իրենց երեխաներին, այդպիսով պահելով նրանց եւ արգելի հանդիսանալով, որ նրանք չցրուեն քուրքերի մէջ» (G. Chiron. Op. cit., p. 274)։ Համաձայն Ժ.Բ. Տաւերնիէի վկայութեան շեյքերը սովորաբար իրենց երեխաներին ամուսնացնում են առանց երկու կողմերն իրար տեսնելու եւ նոյնիսկ առանց հայրերի եւ եղբայրների իմացութեան։ Հարկ է, որ ամուսնացողները կատարեն իրենց ծնողների ասածը... Յաճախ ծնողները երեխաներին ամուսնացնում են դեռ 2-3 տարեկանում եւ նոյնիսկ եթէ երկու ընկերուհիները միաժամանակ յիշանում են՝ նրանք պայմանաւորում են ամուսնացնել նրանց, եթէ աղջիկ եւ տղայ ծնունդ են։ Այս պայմանաւորութիւնից յետոյ, նրանց ծնուելուց յետոյ, ամիջապէս պակում են նրանց» (Tavernier. Op. cit., p. 505)։ Թեւեռնոյի հաղորդմամբ (1664 թ.) «Հայերը իրենց երեխաներին հաղորդութիւն են տալիս շատ փոքր հասակում՝ բանի որ նրանց ամուսնացնում են շատ վաղ տարիքում։ Յաճախ ծնողները նրանց նշանում են ծնուելուց ամիջապէս յետոյ եւ պակում՝ 7-8 տարեկան հասակում։ Չնայած քահանայ կատարում է պակի արարողութիւնը, երիտարդներն ամուսնանում են տարիքը հասնելու պէս» («Suite du voyage de mr. de Thevenot au Levant. T. III, p. 392)։

31. Համաձայն Գ. Շինոնի հաղորդման «ամուսնացողին տալիս են թագաւոր անուը, որը հարսանիքի նախորդ օրը, հարսանիքին հրաւիրուած բազում երիտասարդների հետ միասին, որոնցից իւրաքանչիւրին մա մէկական բանկոն էր նուիրել, եթէ այդ հնարաւորութիւնն ունէր, ձիերով գնում են քաղաքից դուրս գրասանի՝ իրենց թմբուկներով, դափերով։ Ուշ երեկոյեան՝ վերադարձին, կանգ են առնում կառավարչի (ֆալանթարի) դռանը եւ ողջումում նրան։ Ապա հարսանիքի թագաւորը, ինչպէս նրան կոչում են, իջնում է իր ձիուց, իր շֆախմբի անդամներից մէկի հետ մտնում է խոջայի տուն եւ համբուրում նրա ձեռքը։ Խոջան նրան ամէն տեսակ օրհնամբներ ու մաղթանքներ է տալիս՝ որպէսզի երջանկամայ իր գոյգի հետ միասին։ Ապա մի թեթեւ հիւրասիրում է նրանց, որից յետոյ նորապակը միանալով իր ընկերներին՝ վերադառնում է տուն» (տե՛ս G. Chiron. Op. cit., p. 274-276)։

են հարսանիքին մասնակցող երիտասարդների համար։ Քահանաների կողմից հագուստների օրհնումից յետոյ, հենց տեղում նորապսակները հագնում են դրանք։ Այնուհետեւ փեսան մի քանի ընկերների եւ երկու-երեք ազգականների հետ միասին գնում է իր ապագայ կնոջ սենեակը, ուր հարսի հայրը, եղբայրը եւ այլ ազգականներ նրան ընդունում են բազում գովաբանութիւններով եւ մաղթանքներով։ Այստեղ փեսայի մէջքին մի կանաչ գօտի էլ են կապում եւ տալիս են մի ասեղնագործ թաշկինակ, որի մի ծայրից ինքն է բռնում, միւս ծայրից՝ հարսը. այս թաշկինակը նրանց ուղեկցում է պսակադրութեան ողջ ծէսի ընթացքում։

Հարսը հագնուած է լինում շատ չքեղ։ Նրա դէմքը ծածկուած է լինում կարմիր տափտայով, որն իջնում է մինչեւ ոտքերը, ինքն էլ ամբողջութեամբ ծածկուած է լինում գեղեցիկ ասեղնագործ քողով, որն ամենեւին էլ չի սքողում նրա գեղեցիկ հանդերձանքը։ Հարսն այս տեսքով, չըջապատուած ուրիշ, քողածածկ կանանցով, թաշկինակի ծայրը բռնած, հետեւում է իր ամուսնուն մինչեւ եկեղեցի։

Լը Բրիւիւնի վկայմամբ, արարողութեան սկզբում հարսն ու փեսան խոստովանում են, որից յետոյ քահանան նրանց ուղեկցում է ներս, ուր եւ տեղի է ունենում պսակադրութեան արարողութիւնը։ Քահանան հարցնում է փեսային, թէ ցանկանո՞ւմ է նա որպէս կին ունենալ հարսնացուին, նրան սիրել ու յարգել, եթէ վերջինիս նոյնիսկ վատ բան պատահի՝ կորցնի տեսողութիւնը, նրա ձեռքերն ու ոտքերը չաշխատեն, կամ էլ այլ փորձանք պատահի։ Փեսայի դրական պատասխանից յետոյ, քահանան նոյն հարցերը հարսնացուին ուղղելուց յետոյ, միացնում է նրանց ձեռքերն ու գլուխները, որոնք հարսանքաւոր տղաներից մէկը այդպէս միացած պահում է մի թաշկինակով, որի վրայ մի խաչ է բռնում։ Այս ընթացքում ընթերցւում է սուրբ գիրքը։³² Ապա քահանան նրանց գլխի վրայից վերցնելով խաչը նրանց հաղորդութիւն է տալիս։ Այնուհետեւ հարսանքաւորները դուրս են գալիս եկեղեցուց եւ դափերի, փողերի ու թմբուկների նուազակցութեամբ, քահանաների առաջնորդութեամբ ուղեւորում են դէպի փեսայի տուն, ուր տան շէմին նրանց հիւրասիրում են օշարակներով եւ օծում վարդաջրով։ Ապա տղամարդկեանց ու կանանց առաջնորդում են տարբեր կացարաններ, ուր, ճաշով հիւրասիրուելու համար, ըստ կարգի, նստում են հիւրերը։

Ճաշը սկուտեղների վրայ դնում են յատակին, մի մեծ գորգի վրայ, որի վրայ էլ տեղաւորում են արեւելեան ձեւով։ Սկզբից անուշեղէնն են հիւրասիրում, խմիչքով, յետոյ՝ մսեղէնը։

Լը Բրիւիւնը չի մոռանում նշել, որ եթէ նորապսակները պսակադրութեան ժամանակ հաղորդութիւն են ստանում՝ 3-4 օր նրանց առանձնացած են պահում, իսկ եթէ չեն ստանում՝ հենց նոյն երեկոյ նրանց առաջնորդում են իրենց ննջարանը՝ վարդաջրով օծելուց յետոյ (CB, IV, 232)։

32. Տաւերնիէի սրամիտ Ակատողութեամբ, նորապսակների գլխին դրուող Աւետարանը «յաճախ բաւականին ծանր էր լինում...» (J.B. Tavernier, op. cit., p. 506)։

Բրիւիւնի վկայմամբ, յաճախ եկեղեցի են գնում ձիերով, յաճախ էլ նրանց ամուսնացնում են գաղտնի, գիշերով, քիչ թուով ազգականների ներկայութեամբ:

Օժիտ. Լը Բրիւիւնը յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել ջուղահայոց օժիտին: Նրա հաղորդմամբ, հարսանիքից մի քանի օր անց նորահարսին են տանում նրա օժիտը, որը հիմնականում բաղկացած է լինում նրա հագուստեղէնից, ոսկեղէնից ու թանկարժէք քարերից, այնքան, որքան թոյլ է տալիս նրա հօր հնարաւորութիւնները: Այս ամէնը տեղաւորուած է լինում փայտէ սնդուկների մէջ՝ համեմուած անուշեղէններով ու մրգերով: Օժիտը բերում են դափերի ու ծնծղանների նուազակցութեամբ:

Լը Բրիւիւնի հաղորդմամբ, յաճախ օժիտը ուշացնում են մինչեւ առաջին երեխայի ծնունդը: Այս դէպքում, օժիտին են միացնում նաեւ երեխայի սպիտակեղէնն ու օրօրոցը (CB, IV, 232):³³

Մամկան ծնունդ, մկրտութիւն, մամկական դաստիարակութիւն. Լը Բրիւիւնի հաղորդմամբ, հայերի մօտ մանկան ծնունդից յետոյ, ծնողներն անպայման կնքահայր են ընտրում եւ մի քանի օր անց մի կին այդ երեխային եկեղեցի է տանում կնքելու: Այնտեղ քահանան մերկացնելով երեխային, երեք անգամ ընկղմում է սուրբ ջրով գուռի մէջ եւ մկրտութեան աղօթքներ է արտասանում, որից յետոյ երեխային օծում է մեռոնով: Նախ գուռը, յետոյ յաջորդաբար՝ բերանը, վիզը, ձեռքերն ու ոտքերը, որից յետոյ արդէն փաթաթուած երեխային խորանի մօտ հաղորդութիւն է տալիս: Այնուհետեւ քահանան երեխային յանձնում է կնքահօրը, որը նրան փաթաթում է իր կողմից որպէս նուէր պատրաստուած թանկարժէք կերպասի մէջ: Ապա մկրտութեան թափօրը, որի առջեւից մի մեծ խաչ են տանում, իսկ մասնակիցների ձեռքին մոմեր կան, քահանաների երգեցողութեամբ շարժում է դէպի նորածնի տուն: Այստեղ կնքահայրը երեխային յանձնում է մօրը, իսկ մկրտութեան արարողութեան մասնակիցները հիւրասիրում են:

Լը Բրիւիւնի նկատողութեամբ, յետագայում, սովորաբար, նոյն կնքահայրն էր կնքում այդ ընտանիքի բոլոր երեխաներին: Բացի այդ, կնքահօր երեխաները իրաւունք չունէին ամուսնանալ նրա սաների հետ եւ ոչ էլ նոյնիսկ նրա մօտ ազգականների երեխաների հետ՝ մինչեւ ազգակցութեան չորրորդ աստիճանը: Եւ նոյնիսկ, տարբեր ընտանիքներից սերուած տղան ու աղջիկը, ունենալով նոյն կնքահայրը, իրար հետ չեն կարող ամուսնանալ:

Լը Բրիւիւնի հաղորդմամբ, «ըստ հայկական սովորութեան», եթէ երեխան ծնւում էր որեւէ հոգեւոր տօնի (զատիկ, վարդավառ, բարեկենդան եւ այլն) նախօրէին, ապա նրան կնքում էին տօնական օրերին (CB, IV, 228-229):

Լը Բրիւիւնը հետաքրքրութեամբ եւ մասամբ քամահրանքով նշում է, որ չնայած հայերը շատ ուշադիր են արտաքին աշխարհի նկատմամբ, սակայն բազմիցս չըջանցում են այնպիսի կարեւոր հանգամանքներ, ինչպիսին է, օրինակ,

33. Օժիտի այս նկարագրութեան աղբրանքը հայկական այլ ազգագրական շրջանների հետ տե՛ս է.Տ. Կարապետեան. Օժիտը հայոց մէջ. Երևան, 1978, էջ 9-28:

մանկան դաստիարակութիւնը, որոնք «յաճախ հասնելով հասուն տարիքի, չեն իմանում հասարակ դոմինիկեան աղօթարանը»: Յետագայում, ինքն իսկ այս հանգամանքը բացատրում է նրանով, որ երեխաներին շատ վաղ են ամուսնացնում, եւ նրանք յաճախ երեխայ են ունենում, մինչդեռ իրենք մանկական տարիքից դեռ դուրս չէին եկել: Նրանք, ընդհանրապէս, այնքան խրոլած են լինում առօրեայ հոգսերի մէջ, որ անհնար է լինում ուսում ստանալ, - նշում է Բրիւիւնը, - «ի՞նչ երեխայ կարող է դաստիարակել մայրը, երբ ինքը եւս ոչ մի կրթութիւն ու դաստիարակութիւն չի ստացել» (CB, IV, 234-235):

Թաղման ծէս եւ «Սուրբ Խաչ»: Թաղման ծէսին լը Բրիւիւնը անդրադառնում է իր գրքի սկզբում, հայ վաճառական Պետրոս Արխանգելի մահուան կապակցութեամբ: Նրա հաղորդմամբ, վերջինիս մահով վշտացած իրենց ուղեկիցները նրան ծածկեցին սպիտակ մաքուր սաւանով, որ փաթաթեցին հանգուցեալի ոտքերի շուրջը, ինչպէս նաեւ մի գիրք դրեցին գլխի վրայ, մի խաչ՝ փորին եւ գլխավերեւում խունկ վառեցին: Ապա մինչեւ ուղեկցող վաճառականներից երկուսը մինչ երկու ժամ ընթերցում էին հանգուցեալի հոգու հանգստութեան համար, միւսները պատրաստեցին պատանք, մի նոր շապիկ եւ անդրավարտիք: Այնուհետեւ կրկին կարդալով ու երգելով, հանգուցեալին մերկացնելով, լուացին գլուխն ու ողջ մարմինը եւ դնելով մի տախտակի վրայ՝ հագցրին սպիտակեղէնը, վզին մի խաչ կապեցին, աջ ձեռքին մի տէրոգորմեայ, իսկ ձախին՝ մի փոքրիկ մոմ: Յետոյ աչքերին, ականջներին ու բերանին սպիտակ կտորներ դնելով, ձեռքերը խաչեցին: Այս բոլորից յետոյ, նրան փաթաթելով պատանքի մէջ եւ դնելով մի թիակի վրայ, որը ծածկուած էր գորգով, տարան Սարատովին մօտ գտնուող մի լեռան վրայ, ուր նախօրօք փոս էին փորել: Այստեղ, կրկին երգելուց ու կարդալուց յետոյ, ուղեկիցները համբուրեցին հանգուցեալի ճակատը եւ նրան հողին յանձնեցին՝ իւրաքանչիւրը խաչակնքելով ու մի բուռ հող նետելով նրա վրայ: Յետոյ գերեզմանը լցրին հողով ու քարերով, գլխավերեւում կանգնեցրին մի մեծ փայտէ խաչ, իսկ շուրջը՝ երեք փոքր խաչեր եւ մեծ քարերով շրջապատեցին գերեզմանը: Այնուհետեւ բոլորը համբուրեցին գերեզմանի հողը եւ խունկ ծխեցրին ու մէկական բաժակ օղի հրամցրին:

Սարատովում մահացած եւ այնտեղ էլ թաղուած նորջուղայեցի այս վաճառականի, որին «անհամբեր սպասում էին կինն ու երեխաները» թաղումից զատ, լը Բրիւիւնը, Նոր Ջուղայում եւս մասնակից լինելով թաղման արարողութեան, լրացրել է իր դիտարկումները: Ըստ նրա, կանայք եւս, ինչպէս տղամարդիկ, մասնակցում էին այս արարողութեանը: Թաղման թափօրը առաջնորդում էին քահանաներն ու սարկաւազները թաղման օրհներգեր կատարելով: Հանգուցեալի դագաղը տանող չորս հոգին յաճախ դառնում էր ութ՝ կապուած վերջինիս երկարութեան հետ: Դիակը հողին էր յանձնւում առանց դագաղի, գլուխը մի քիչ բարձր եւ քահանան երեք անգամ, խաչածեւ, հող էր նետում նրա վրայ: Այնուհետեւ նոյնը անում էին յուղարկաւորները:

Ըստ լը Բրիւիւնի, վերադառնալով յուղարկաւորութիւնից, հանգուցեալի տանը հիւրասիրում են ճաշով ու ընթրիքով: Նոյնը կրկնւում է նաեւ քառասուն

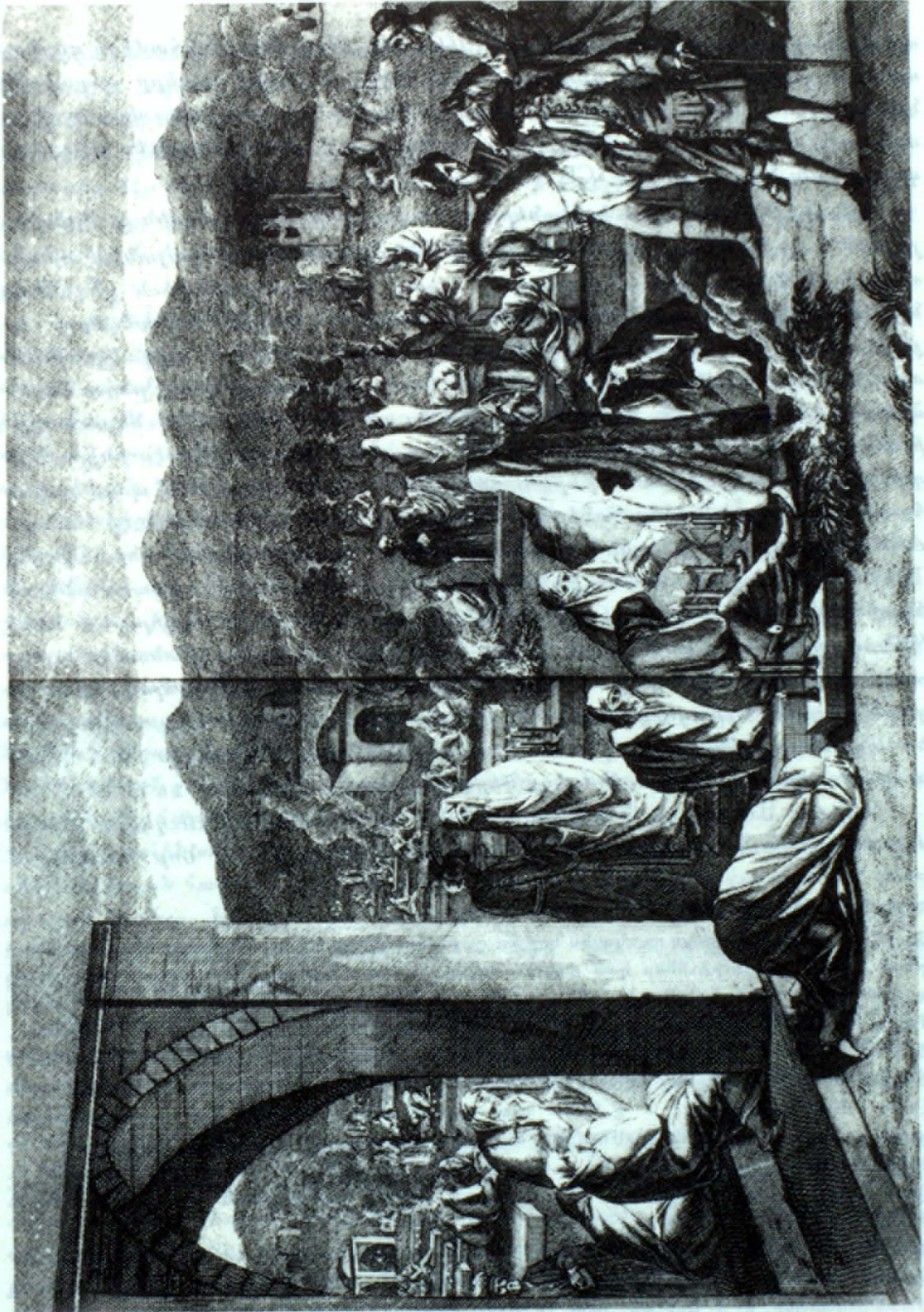
օր յետոյ, երկու քահանայի եւ երկու սարկաւազների մասնակցութեամբ, որոնց վճարում էին հանգուցեալի գերեզմանի վրայ աւետարանից որոշ հատուածներ կարդալու եւ Դաւթի սաղմոսները երգելու համար: Կրօնաւորները իւրաքանչիւր օրուայ համար 10 սուլ են ստանում, որն էլ լը Բրիւիւնի կարծիքով, ցոյց է տալիս, թէ թաղման ծէսին ինչ յարգանքով են վերաբերում ջուղահայերը (CB, IV, 233-234):

Լը Բրիւիւնի հաղորդմամբ, 1704 թ. Օգոստոսի 26-ին Նոր Զուղայում նա մասնակցում է հայերի «Սուրբ Խաչի» արարողութեանը: Ըստ նրա, օրն սկսելուց երկու-երեք ժամ առաջ, հայ կանայք գալիս են Նոր Զուղայի գերեզմանատուն, իրենց հետ բերելով մոմեր, փայտ, ածուխ ու խունկ: Ապա իրենց հանգուցեալ ազգականների գերեզմանների կողքին խարոյկ են վառում, իսկ գերեզմանների վրայ վառուող մոմեր են դնում եւ կրակի մէջ անընդհատ խունկ են լցնում՝ ստեղծելով մեծ բոցավառութիւն եւ ողբալով դիմում են իրենց հանգուցեալներին: Լը Բրիւիւնը, որի վրայ մեծ տպաւորութիւն էր թողել միջնադարի գերեզմանոցում վառուող կրակները, աւելացնում է. «Դրանք ինձ թուացին հրդեհից աւերուած քաղաքի աւերակներ, որոնց մէջ մարդիկ, որոնք փրկուել էին հրդեհից, ողբալով իրենց գժբախտ ճակատագիրը, գիշերային խաւարի մէջ ճրագներով եկել էին որոնելու իրենց ազգականներին ու բարեկամներին եւ գտնելու իրենց ունեցուածքի մնացորդները» (CB, IV, 260-261):

Ճիշդ է, ըստ լը Բրիւիւնի վկայմամբ, արարողութեանը մասնակցում էին միայն կանայք, այնուամենայնիւ նա գերեզմանոցում տեսնում է մի քանի տղամարդկանց եւ քահանաների, որոնք աղօթում էին այն գերեզմանների վրայ, որոնց տէրերը իրենց վճարում էին: Բրիւիւնի հաղորդմամբ, այս ծառայութեան համար նրանք ստանում էին 5, ոմանցից՝ 10, իսկ առաւել ունեւոր մարդկանցից՝ մինչեւ 20 սուլ:

Լը Բրիւիւնը, իր իսկ հաղորդմամբ, շատ էր ազդուել գերեզմանոց այցելած մօտ 3000 սպիտակազգեստ կանանց եւ սեւազգեստ քահանաների բազմութիւնից, վառուող կրակներից ու զէպի Սպահան տարածուող խունկի հոտից, նկատում է, որ մինչեւ ցերեկուայ ժամը 2-ը շարունակուող արարողութեանը մասնակցելու գնացողների թիւը օրը բացելուն պէս աւելի ստուարացաւ եւ կային կանայք, ովքեր երկրորդ անգամ էին գնում գերեզմանոց (CB, IV, 261-262):

Հայերի դաւանանքը, դաւանափոխութիւն, «Իմամ Զաֆարի» օրէնքը: Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ լը Բրիւիւնը Նոր Զուղա էր այցելում Շահ Հիւսէյնի իշխանութեան ժամանակ, երբ Պարսկաստանում թափ էր ստացել կրօնական անհանդուրժողականութիւնը, ապա այս երեւոյթի վերաբերեալ նրա վկայութիւնները ստանում են կարեւոր աղբիւրագիտական արժէք: Թէ ինչ թափ էր ստացել հայերի մահմեդականացման գործընթացը Նոր Զուղայում այդ ժամանակ, թերեւս կարելի է դատել նրա իսկ բերած մի ցայտուն օրինակից: Այսպէս, ըստ նրա վկայման, հայերից շատ նշանաւոր անձինք ուրանալով քրիստոնէական հաւատքը, մահմեդականացել էին՝ «հարստանալու եւ մեծ ունեցուածք կուտակելու նպատակով»: «Այսպիսի հաւատուրացներից մէկը, որ

«ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԸ» ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՒՄՆԵՐԸ

ուխտագնացութիւն էր կատարել զէպի Մեքքա եւ Մեդինա՝ Մուհամէդի գերեզմանն այցելելու, երբ ես դեռ Սպահանում էի, հայերից շատերը շտապեցին նրան ընդառնել գնալ եւ հազար գովարանութիւն անել, բայց դրա փոխարէն ոչ ոք չի դիմաւորել Երուսաղէմից վերադարձող որեւէ քրիստոնեայի եւ ոչնչով չի գովարանել նրա արարքը» (CB, IV, 239-240):³⁴

Ոստելով պարսկական օրէնքների ու սովորութիւնների մասին լը Բրիւիւնը յիշում է այդ օրէնքներից մէկը, որը պատմագրութեան մէջ յայտնի է որպէս «Իմամ Ջաֆարի» օրէնք: Համաձայն սրա, մահմեդականութիւն ընդունած նախկին քրիստոնեան իրաւունք է ստանում լիովին ժառանգելու իր քրիստոնեայ ազգակիցների ողջ ունեցուածքը՝ անկախ ազգակցութեան ստորձանից:³⁵ «Եթէ որեւէ քրիստոնեայ, կամ այլ հաւատքի կրող, ընդունում է պարսկական հաւատքը, նա ժառանգում է իր ազգականների ողջ ունեցուածքը, ի տարբերութիւն միւսների, որոնք չեն հաւատափոխուել, ինչպէս ինքը: Այն դէպքում, երբ միաժամանակ երկու քրիստոնեաներ են ընդունում պարսկական հաւատքը, երկուսի ժառանգներից ամէնամօտը միակ ժառանգորդն էր համարւում իր քրիստոնեայ բոլոր ազգականների, որոնք վախճանուած են» (CB, IV, 194): Շահ Հիւսէյնի իշխանութեան ժամանակ, Ջուղայում, յատկապէս ունեւոր խաւի մէջ այս օրէնքի աւերիչ գործունէութեան մասին է հաղորդում նաեւ Գանձասարի հայոց կաթողիկոս Եսայի Հասան Ջալալեանը. «Նմանապէս եւ այլ բազմահոյ չարիս յորդեցին. ուստերս եւ դստերս ուժգին քարշելով, զարս եւ զկանայս բռնի ուրացուցանելով, եւ գլխտամնացելոց զինչսն եւ զստացուածսն եւ զգանձս յափշտակելով՝ եւ ուրացողացն տալով. որպէս եւ որքան սովյաթաւորս եւ մեծատունս աչօք մերովք տեսաք ի Ջուղայ...»:³⁶

Գրիգոր Ասատուրի նահատակութիւնը. Լը Բրիւիւնը իր «Ուղեգրութեան» մէջ մանրամասնօրէն պատմում է 1703 թ. Յուլիսի 20-ին Նոր Ջուղայում

34. 17-րդ դ. վերջին, 18-րդ դ. սկզբին Նոր Ջուղայում հայերի բռնի կամ կամաւոր հաւատափոխութեան մասին վկայութիւններ կան բազում աղբիւրներում: Այսպէս, ըստ հայ ժամանակագրի «Քուրիմ ՌձԼԲ (1683) շահ Սուլէյմանն ջրարմեաց օրն Ջուղայու Հայոց Ի՛է (27) հարսն եւ աղջիկ քաջեց եւ ուրացոյց գնուս» (տե՛ս Մանր ժամանակագրութիւններ. կազմեց Վ. Յակոբեան, Երեւան, 1951, հ. 1, էջ 303): Համաձայն Ջաֆարիա Ագուլեցու վկայութեան «Քուրիմ ՌձԻ (1671) Մայիսի ԻԲ (22) Ըսպիմայ Ջուղայ մին Ոհան անուն չի վարդապետ շուղեցի, սայ բուրդացաւ (իմա՝ մահմեդականացաւ - է.Թ.), շատ գարար տուեց Ջուղու, եւս առաւել հաւատի պակասութիւն: Անուն էդին Շի-Մուսին» (Ջաֆարիա Ագուլեցու օրագրութիւնը. Երեւան, 1933, էջ 103): Ժամանակագիրը լրացնում է այս վկայութիւնը. «Եւ սոյն ամին թուրքացաւ Շիմուսինն եւ վատ ասաց Շիսլի խամին եւ եղ հարկ ի մերայ եկեղեցեացն Ջուղայու» (Մանր ժամանակագրութիւններ, հ. 1, էջ 303):

35. Այս օրէնքի գործունէութեան մասին Արեւելեան Հայաստանում տե՛ս Թ.Գ. Փափաղեան. Սեֆեան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականութեան հարցի շուրջը, - Բանբեր Մատենադարանի, հ. 3. Երեւան, 1956, էջ 88-91, Կարապետեան Մ.Մ. «Իմամ Ջաֆարի» օրէնքը եւ արեւելահայերը (17-18-րդ դդ.), - ՊԲՀ, 1988, 1, էջ 219-221:

36. Եսայի Հասան Ջալալեանց. Պատմութիւն համառօտ Աղուամից երկրի. Սրուսաղէմ, 1868, էջ 18: Շահ Հիւսէյնի օրօք Նոր Ջուղայում մահմեդականացած հայերի մասին հմմտ. Թ. Տէր Յովհաննեանց. Պատմութիւն Նոր Ջուղայում հ. 1, էջ 201-209:

մահմեդականների ձեռքով նահատակուծ Երեւան թաղի բնակիչ Գրիգոր Ասատուրի սպանութեան հանգամանքները: Այս նկարագրութիւնը զգալի տարբերութիւններ ունի հայագիտութեանը յայտնի «Լոյս Գրիգորի» նահատակութեան այն տարբերակից,³⁷ որի բնագիրը, ըստ Նոր Ջուղայի տարեգիր Տէր Յովհաննեանցի, «էր տետրակ մի փոքրիկ, որոյ պատմողն ոչ էր յայտնի, այլ էր ժամանակակից, եւ թերեւս ականատես նոյն հայն էր, որ ներկայ էր ի ժամ նահատակութեանն Գրիգորի: Շարադրութիւնն էր խառն ու չփոթ»:³⁸

Լը Բրիւիւնը, որը Նոր Ջուղայում էր գտնուում այս իրադարձութիւնից մօտ մէկ տարի յետոյ, ամենայն հաւանականութեամբ, հայերից լսելով այս դէպքի մասին պատմում է հետեւեալը. մի անհամաձայնութեան պատճառով իրար հետ թշնամացան մի անգլիացի վաճառականի ծառաներն ու մի քանի ցածր ծագում ունեցող պարսիկներ: Վերջիններս, վրէժխնդրութեամբ լցուած, շշուկներ տարածեցին, թէ այդ վաճառականի հայագի ծառայողը սպանել է իրենց հայրենակիցներից մէկին եւ այդ պատճառով փակեցին իրենց թաղի բոլոր կրպակները: Ենթադրեալ սպանութիւնից յուզուած ժողովուրդը բողոքեց մեծ թայիֆին, որը մահմեդականացած վրացի էր: Վերջինս, որեւէ հրամանի չսպասելով, իր մօտ կանչեց վաճառականի հայ թարգմանչին եւ նրան մի թուղթ ստորագրել տուեց, որով նա կամ ստիպուած էր ընդունել սպանութիւնը, կամ էլ որոշակի գումար վճարել: Ըստ լը Բրիւիւնի, ոչ մի դժուարութիւն չկար այստեղ, մանաւանդ որ թարգմանիչը լաւ գիտէր, որ ծառայողը մարդասպան չէ եւ նոյնիսկ մեղադրեց իր հայրենակիցին: Դա նրա համար այնքան դիւրին էր, որ նոյնիսկ հարկ չեղաւ դիմել անգլիացի տիրոջը, որն իր հեղինակութեամբ կարող էր ամէն ինչ հարթել եւ այդ ժամանակ էլ հիւանդ էր:

Այդ պահին ամբոխը աղմուկ բարձրացրեց մի ցածր ծագում ունեցող պարսիկի մահուան համար, որին մի քանի հարուած էին հասցրել գաւազանով վատ արարքի համար. նրանք մարդասպան էին կոչում բոլոր ֆրանկներին (ինչպէս կոչում էին բոլոր եւրոպացիներին): Այս գործի վերաբերեալ բողոք ներկայացուեց արքունիք:

Ջրաւարարուելով սրանով, Չարբախ տարուեց մի հանգուցեալի մարմին՝ ամբոխի երեւակայութիւնը բորբոքելու նպատակով: Անգլիացի վաճառականը, միաժամանակ, հրաման ստացաւ ազատուել իր բոլոր մահմեդական ծառաներից:

Մեղադրուող հայը այդ ընթացքում գնաց Նոր Ջուղա, ուր նրան դաւաճանեց նաեւ թարգմանիչը եւ նրան մատնեց արդարադատութեան սպասաւորների ձեռքը, որոնք էլ նրան բանտարկեցին: Այս որոշումից դժգոհ, ամբոխը պահանջեց եւ ի վերջոյ՝ իր ձեռքը գցեց նրան: Մաղրուծանակից յետոյ, նրան առաջարկեցին մահմեդականութիւն ընդունել՝ խոստանալով

37. Հայոց նոր վկաները (1155-1843). աշխատութեամբ Թ. Մանանդեանի եւ Հ. Անտոնանի. Վաղարշապատ, 1903, էջ 538-551:

38. Թ. Տէր Յովհաննեանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 221, ծանօթ. 3:

կեանք ու ազատութիւն, նաեւ խոշոր գումար եւ ձեռնտու ամուսնութիւն: «Բայց նա վեհանձնաբար հրաժարուեց նրանց պարգեւներէց՝ չնայած որ մահն աչքի առջեւ էր: Նա նոյնիսկ մի քանի դաւանափոխ հայերի, որոնք նրան թախանձում էին մահմեդականանալ, ասաց, որ երբեք չի ուրանայ իր Փրկչին ու իր Աստուծուն: Սրա վրայ կատաղած պարսիկների ատելութեամբ լցուած ամբոխը յարձակուեց նրա վրայ եւ սպանեցին նրան, որից յետոյ նրա դիակը քարշ տուեցին արքունի մեծ հրապարակը, ուր նոյնիսկ կանայք դաժանօրէն անարգեցին այն: Այսպէս մահացաւ այս հերոս քրիստոնեան... նրա անունը Գրիգոր Ասատուր (Gregoire Assadoer) էր եւ քսան տարեկանը դեռ չէր լրացել» (CB, IV, 250-253):

Նահատակի մարմինը տեղափոխուում է Նոր Զուղա եւ թաղուում է Սուրբ Ամենափրկչի եկեղեցու բակում, ուր մի հայ վաճառական նրա շիրմի վրայ սեփական ծախսերով տապանաքար կառուցեց «այս գեղեցիկ մահուան յուշը յաւերժութեանը յանձնելու նպատակով, ինչպէս նաեւ հանգուցեալի հետ իր ընկերութեան վկայութեան համար»: ³⁹

Համաձայն լր Բրիւիւնի, ահաւոր էր այն մթնոլորտը, որ առաջացաւ օտարերկրացիների մօտ այս բարբարոսական մահուանից յետոյ Սպահանում: Նրանք մի քանի օր չէին համարձակուում երեւալ, վախենալու կրկին հանդիպել վրդովուած ամբոխի կատաղութեանը, որի անպատեւելիութիւնը նրան անկառավարելի էր դարձնում:

Ամփոփելով վերոյիշեալ ողջ նիւթը, վստահօրէն կարելի է ասել, որ լր Բրիւիւնի հաղորդումներն ու վկայութիւնները, նրանց դասակարգումն ու համեմատական ուսումնասիրութիւնը կարեւոր արժէք են ներկայացնում գաղութահայոց պատմութեան ու ազգագրութեան հետազոտման գործում:

“TRAVEL NOTES” BY CORNEILLE LE BRUYN AS A SOURCE FOR STUDYING THE HISTORY OF ARMENIAN SETTLEMENTS

ELIZABETH TADJIRIAN

SUMMARY

Corneille le Bruyn, a Dutch artist, traveller and writer, escorted by Jacob Davidov and Peter Arkhanguel - Armenian merchants from Julfa - travelled in Russia, following the route Astrakhan - Ispahan, via Shamakhi and Ardebile. He wrote a detailed description of what he saw.

“Travel Notes” by le Bruyn is one of the most valuable sources of study on the Armenian settlements situated on this route.

If, in his “Travel Notes”, the author simply minutes the existence of Armenian settlements in Astrakhan and Shamakhi, describes the areas populated by Armenians, and narrates the transit role of the Armenian settlements in Armeno-Russian trade, then there is considerably more evidence on the Armenian settlements in New Julfa. The town, the mansions of opulent Armenians, all the sites of the Armenian churches in use at the time are described in detail.

Le Bruyn’s writings on the political structure, self-governing principles, and taxation policy implemented by the Persian Government in Armenian settlements in New Julfa are supported by both Armenian and foreign sources of the time.

Le Bruyn’s factual reports on Armenian folk customs, traditions and ways, on spiritual and folk fetes (christening, wedding, dowry, blessing of the waters, “Holy Rood”, funeral, etc.) are of extreme interest.

Of equally extreme importance are the etchings by le Bruyn (“Astrakhan”, “Shamakhi”, “Sight of forcible Islamization”, “New Julfa”, “Fête of Holy Rood”, “Portrait of Armenian women”, etc.).

39. Տապանագրի հրատարակութիւնը տե՛ս Թ. Տէր Թովհանեանց. Աշխ. աշխ., հ. 1, էջ 219-220: Հմմտ. Հայոց մօր վկայութիւնը, էջ 549-550: